

IMMANUEL WALLERSTEIN'İN DÜNYA SİSTEMİ, JEOPOLİTİK VE JEOKÜLTÜR KURAMI

Dr. Gürcan Şevket AVCIOĞLU
Selçuk Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
gsavcioglu@selcuk.edu.tr

Özet

Dünya sistemi kuramcısı Immanuel Wallerstein, ekonomik, politik ve kültürel alanları kapsayan modern dünya sistemini tasvir etmeye çalışır. Kuramında, bu alanlarda dünya düzenini belirleyen ülkelerin aralarındaki çatışmaların gerçek bir çatışma olmadığını iddia eder. Çünkü kurulan modern dünya sistemi kapitalist ekonomik temele dayanır. Rekabet halinde gibi görünen Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Japonya ve Avrupa Devletleri gibi güçlü devletleri, tek bir modern dünya sisteminin küresel işbirlikçileri olarak değerlendirir. Bu işbirliğinin başında Amerika Birleşik Devletleri vardır ve dünya sistemi Amerika Birleşik Devletleri hegemonyası üzerinde kuruludur. Wallerstein modern dünya sisteminin, doğması muhtemel ekonomik krizler nedeniyle kırılgan olduğunu ileri sürer ve içinde bulunduğumuz dönemi bu hegemonyanın kırılmaya başladığı liberalizmden sonraki dönem olarak kabul eder.

Anahtar Kelimeler: Immanuel Wallerstein, dünya sistemi, jeopolitik, jeokültür.

IMMANUEL WALLERSTEIN'S WORLD-SYSTEM, GEOPOLITICS AND GEOCULTURAL THEORY

Abstract

A world system theorist, Immanuel Wallerstein attempts to describe a modern world system covering economic, political and cultural areas. In his theory, he argues that the conflicts between the countries which determine the world order in these areas are not true conflicts because the modern world system is built on a capitalist economic basis. He regards powerful states such as the United States of America, Russia, Japan and European States, which seem to be engaged in a competition, as global collaborators of a single modern world system. At the head of this cooperation is the United States of America and the world system is based on the hegemony of the United States of America. Wallerstein maintains that the modern world system is fragile due to economic crises that are likely to arise and regards the period we are in as a post-liberalism period where this hegemony has begun to collapse.

Key Words: Immanuel Wallerstein, world-system, geopolitics, geoculture.

GİRİŞ

Dünya sistemi kuramcısı Immanuel Wallerstein, Amerika doğumlu bir düşünür olarak Amerikan ekonomik ve politik sisteminin dünya çapındaki etkilerini eleştirmesi bakımından sosyoloji ve siyaset literatüründe önemli bir yere sahiptir. Wallerstein görüşlerini dünya sistemi, ekonomik ve kültürel yayılma, merkez-çevre (bağımlılık) çerçevesinde geliştirmiştir.

Wallerstein dünya sistemini, bütün politik çatışma görüntülerine rağmen hegemonik Amerikan gücünün bütün alternatif politikaları kendi ideolojisi içinde geliştirmesine bağlamaktadır. Bu bakımdan Amerikan siyasetine alternatif gibi görünen yapılar, kendi deyimiyle sistem karşıtı hareketler, aslında sistemin amacına hizmet etmektedir. Ne Sovyet rejimi ne de üçüncü dünyanın çabaları sistemin dışında değildir. Bu görüşlerine rağmen Wallerstein, dünya sistemini kusursuz ya da sonsuz olarak algılamaz. Aksine liberalizmin ve dünya sisteminin yıkıcı krizini vurgular (Wallerstein, 1998a; 1998b: 143-165). Çünkü, devletlerin egemenliği ideolojik bir mitostur. Modern devletler hiçbir zaman tam özerk bir siyasal bütün olmamıştır. Devletler, işleyişlerinde uymak zorunda oldukları bir dizi kural ve onsuz yaşamlarını sürdüremedikleri bir dizi meşrulaştırcılardan oluşan bir devletler arası sistemin ayrılmaz bir biçimi olarak gelişmiş ve biçimlendirilmiştir. Devletler arası sistemin kuralları kuşkusuz, rıza ya da fikir birliği yoluyla değil, güçlü devletlerin kuralları daha zayıf devletlere, ikinci olarak da birbirlerine dayatma isteği ve yetisiyle uygulanmaktadır (Wallerstein, 1996: 48). Devletler hiçbir zaman özerk varlıklar olmamıştır, fakat daha çok modern sistemin başlıca kurumsal özelliklerini oluştururlar ve bazı devletler diğerlerine göre daha fazla güce sahiptirler (Wallerstein, 2001: 20). Bu yüzden egemen devletlerin sahip olduğu kapitalist ekonomik üretim tarzının dönemsel olarak geçirdiği krizler ve kendi aralarındaki çekişmeler dünya sisteminin kusursuz işlenmesini önler.

Wallerstein dünya sistemini ekonomik temele dayandırır ancak bunun dışında sistemin ideolojisini ve kültürel alt yapısını da vurgular. Böylece bir bütün olarak, politik, sosyolojik ve tarihsel bir dünya sistemi kuramı ortaya koyar. Wallerstein'in düşünceleri, birbirinden bağımsız gibi görülen ve daha çok yerel etkiler ve sonuçlanmış gibi algılanan ekonomik, siyasal ve kültürel olayları ve ilişkileri, büyük bir yapı içinde birbirine bağlayarak, sistematik hale getirmek üzerine kuruludur. Bu bir anlamda, ekonomi, siyaset ve kültür gibi çeşitli alanlarla birbirine bağlanmış, işlevsel parçalarını devletlerin oluşturduğu büyük ve tek bir toplumu tasvir etmeye çalışmaktır.

Wallerstein'in dünya sistemi kuramı, bağımlılık, çevre-merkez ilişkilerini barındırmaktadır. Bu ilişkilerde jeopolitik ve jeokültür kavramları önem kazanır. Jeopolitik ve jeokültür hem ABD'den kaynaklanan ekonomik, politik

hegemonyayı hem de geri kalmış ülkelerin bu hegemonyaya karşı direncini ifade etmek için kullanılan ikili anlama sahip kavramlardır (Wallerstein, 1998b). Bütün bu kavramlaştırmalar aslında Wallerstein'in küreselleşme anlayışını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan küresel ilişkiler dünya sisteminden yani ABD hegemonyasından başka bir şey değildir. Bu hegemonyanın ideolojisinde liberalizmdir. Fakat liberalizm ona göre tahakkümünü daha fazla sürdürebilecek bir ideoloji değildir. Zamanını doldurmuştur ve artık liberalizm sonrası döneme girilmiştir (Wallerstein, 1998a). Bu çalışmada, eserlerinde ortaya koyduğu bu düşünceleri aktarmak suretiyle, dünya sistemi, jeopolitik, jeokültür ile kültürel küreselleşme konusundaki görüşleri üzerinde durulmuştur.

MODERN DÜNYA SİSTEMİ

Dünya sistemi öncelikle kapitalist dünya ekonomisine dayanır. Kapitalist dünya ekonomisi, belli üretim türlerinin yani kapitalist üretim tarzının, tarihsel bir süreç içinde sermaye birikiminin belli sınırlı bölgelerde yoğunlaşmasına dayanan, hiyerarşik bir dağılım eşitsizliğini içeren sistemdir. Bu yoğunlaşma, kapitalist tekellerin ayakta kalmasını güvence altına almaya çalışacak olan devlet yapılarının desteklenmesini mümkün kılmaktadır. Fakat tekeller doğaları gereği kırılğan olduklarından modern dünya sisteminin bu yoğunlaşma merkezleri, tarih boyunca bazen sabit, bazen süreksiz ve sınırlı olmuştur. Fakat her zaman önemli yeniden konumlanmalarla karşı karşıya kalmışlardır. Yeniden konumlanmanın değişim mekanizmaları döngüsel ritimler olan kondratiyef döngülerdir (Wallerstein, 1998b: 168-170). Bu döngüler, 50-60 yıllık dönemlerde kâr kaynaklarının, üretim ve finans alanları arasındaki dönüşümünü ifade eder. Kondratiyef A dönemleri üretim ve yüksek kâr, kondratiyef B dönemleri finansal gelir ve düşük kâr dönemleridir (Wallerstein, 2000: 45-46).

Bu döngüler, ekonomik gelişimlerle ve siyasi gelişimlerle paralellik gösterir. Örneğin, Berlin duvarının yıkılışı ve sonrasında SSCB'nin dağılışı komünizmlerin ve modern dünyada ideolojik bir güç olarak Marksizm-Leninizm'in çöküşü olarak değerlendirilmiştir. Bu olaylar, doğrudur ve bir ideoloji olarak liberalizmin nihayi zaferi olarak da kutlanmıştır. Ancak bu zafer algısı gerçekliğin tamamen yanlış algılanmasıdır. Tam tersine aynı olaylar daha da büyük ölçüde liberalizmin çöküşünü ve liberalizm sonrası dünyaya kesin olarak gelişimi göstermektedir. Wallerstein'in tarihsel sosyolojisine göre liberalizm, Fransız devrimi sonrasında tarih sahnesine çıkmış, başlangıçta sadece bir kaç devlette hakim olmuş, daha sonra dünya sisteminde egemen ideoloji olarak hızla zafere yükselmiştir ve son bir kaç yılda aynı derecede ani bir biçimde tahttan iniş sürecine girmiştir (Wallerstein, 1998a: 9-10). 1989 yılı genellikle 1945-1989 döneminin sonu olarak başka bir deyişle soğuk savaşta SSCB'nin yenildiğini gösteren yıl olarak değerlendirilmiştir. Aslında söz konusu yılı 1789-1989 döneminin, yani modern dünya sisteminin küresel ideolojisi, jeokültürü olan liberalizmin zaferi ve çöküşü, yükselişi ve giderek ölüşü döneminin sonu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Böylece 1989

yılı çoğu insanın Fransız Devrimi sloganlarının bugün ya da yakın gelecekte gerçekleşecek olan tartışmasız tarihsel gerçekliği yansıttığına inandığı bir siyasal kültürel dönemin sonunu gösterecektir (Wallerstein, 1998a: 9).

Liberalizmin, Fransız devriminin başlattığı siyasal çalkantılara dayanan kökleri enine boyuna tartışılmıştır. Çoğu çözümlemeci, liberalizmin Avrupa'da 1914 itibariyle zafere ulaştığına hem fikirken bazıları o dönemden itibaren çöküşün başladığını ileri sürmektedir. Wallerstein ise liberalizmin doruk noktasının 1945 sonrası dönemden 1968'e kadar, dünya sisteminde ABD hegemonyasının yaşandığı dönemde yer aldığını ileri sürmektedir. Yanı sıra liberalizmin zafere nasıl ulaştığı konusunda, liberalizmin ırkçılıkla ve Avrupa-merkezcilikle temel bağlantılarına ilişkin görüşleri söz konusudur. Wallerstein'e göre en cazip olan fikir, komünizmin çöküşünü, bir ideoloji olarak liberalizmin nihayi başarısı olarak değil, liberal ideolojinin tarihsel rolünü sürdürebilme kabiliyetinin kesin biçimde zayıflayışını temsil ettiğini savunmaktır. Nihai olarak, Wallerstein'e göre 1945-1990 dönemlerini kapsayan dünya sisteminde ABD hegemonya dönemi sona ermiş, hegemonya sonrası döneme girilmiştir (Wallerstein, 1998a: 10).

Modern dünya sistemi kapitalist bir dünya ekonomisidir ve sonsuz sermaye biriktirme dürtüsünün hükmü altındadır. Bu dünya sistemi yüzyıllar içinde genişleyip dünyanın diğer bölümlerini de sırasıyla kendi yarattığı iş bölümü içine dahil etmiştir (Wallerstein, 2000: 44-45). Bu iş bölümü Avrupa, Rusya, Uzak Doğu ve Afrika'yı içermektedir. Wallerstein (1998a: 19-26), 1945-1990 dönemi dünya sisteminin temel özelliklerini ve iş bölümü içindeki geniş coğrafyanın ABD ile ilişkilerini dört noktada toplamaktadır.

Birinci nokta dünya sisteminin çatısının oluşmasıdır, ABD bu dönem (1945-1990) içinde tek kutuplu bir dünya sistemindeki hegemonik güçtür, 1945'ten itibaren ekonomik verimlilikte sağladığı ezici üstünlüğe ve Batı Avrupa-Japonya ile kurduğu ittifak sistemine dayanan gücü 1967-1973 civarında doruğuna ulaşmıştır. ABD askerî ve ekonomik avantajını hızlı bir biçimde kurumsallaştırarak, yaklaşık yirmi beş yıl boyunca dünya siyaset ve ekonomi arenalarında tüm önemli kararları fiilen kontrol etmesini ya da yönlendirmesini mümkün kılan bir hegemonya yaratabilmiştir. ABD'nin bu hegemonyası, ideolojik hatta aynı zamanda kültürelidir. Batı Avrupa ve Japonya'nın yaptıkları iş bölümü sonucunda ekonomik alandaki ödüllü ekonomik yeniden inşa olmuştur. Bu hem siyasal tatmini hem de ABD'nin üretici şirketleri için önemli bir pazarı garanti etmek anlamına gelmektedir. Gerçekte yaklaşık yirmi beş yıl boyunca dünya sisteminde önemli siyasal kararların tümü ABD'deki küçük bir elit tarafından üretildiği için bu dönem ABD önderliği olarak adlandırılır. Batı Avrupa ve Japonya bu durumda güdülen devletlerdir.

İkinci nokta sistemin yapısıyla ilgilidir, bu dönemde (1945-1990) ABD ile SSCB, SSCB'nin ABD'nin bir alt-empyalist ajanı olarak hareket ettiği, üst

düzye de yapılaşmış, özenle dizginlenen, biçimsel olarak bir çatışmaya girmişlerdi. Benzer biçimde ABD ile SSCB ilişkisinin yüzeydeki görüntüsü başka, altında yatan gerçeklik başkaydı. Bunlar, toplumun iyiliği konusunda, tarihsel gerçekliğin oldukça farklı yorumlarına dayanan alternatif vizyonları temsil etmekteydi. İki ülkenin sosyo-politik yapıları oldukça uyumsuz ve bazı yönlerden kökten farklıydı. Oysa gerçek durum tamamen başkaydı. Avrupa'da II. Dünya savaşı'nın sonunda, aşağı yukarı Sovyet ve ABD birliklerinin karşılaşmış oldukları yerler boyunca bir hat çizilmişti. Bu hat Avrupa'yı iki bölgeye ayırıyordu. Bu düzenlemenin iki önemli konusu vardı. İlki, her iki bölge Avrupa'da devletler arası mutlak barışı gözetecek ve öbür bölgedeki yönetimleri değiştirmeye veya devirmeye yönelik herhangi bir girişimden kaçınacaktı. İkincisi, SSCB ekonomik yeniden inşasında ABD'den yardım ummayacak ve almayacaktı. ABD hükümeti mali kaynaklarını Batı Avrupa ve Japonya üzerinde yoğunlaştırırken, SSCB'nin de Doğu Avrupa'dan alabileceği kadarını alması mümkün olacaktı. Bu nedenlerle SSCB, ABD'nin bir alt-empyalist gücü olarak değerlendirilebilir. Çünkü SSCB bölgesinde düzen ve istikrarı garanti etmeye çabalarken, aslında ABD'nin dünya çapındaki hegemonyasını sürdürme becerisini geliştiren koşullara yardımcı olmuştur.

Üçüncü nokta sistemin çevresiyle (periferisiyle) ilgilidir, üçüncü dünya, kuzey ülkelerinin öngördüğünden ve dilediğinden daha erken bir dönemde, daha eksiksiz haklar talep ederek, ABD, SSCB ve Batı Avrupa'nın dikkatini çekti. 1945'te hiç kimse üçüncü dünyayı, dünya sahnesinde ciddiye alınacak bir siyasi aktör olarak görmüyordu. Kuşkusuz ABD'nin üçüncü dünyaya yönelik bir programı vardı. Bu, 1917'de Woodrow Wilson tarafından ilan edilmişti ve ulusların kendi kaderini tayini diye adlandırılıyordu. Wilson'un bu programı üçüncü dünya ülkelerini ve dönemin imparatorluk özelliği gösteren devletlerini derinden etkiledi. Rusya kaynaklı Leninizm, Wilson prensiplerine karşı bir alternatif gibi görüldü. Bir ideoloji olarak Leninizm'in, Wilsonculuğun zıttı olduğu varsayıldı. Oysa, Leninizm bir çok açıdan Wilsonculuğun kılık değiştirmiş haliydi. Wilsoncu programla özünde aynıydı. Çünkü Leninizm'de Wilsonculuk gibi önce yeni bir egemenlik kuracak siyasi değişimi, daha sonra etkin bir devlet bürokrasisinin kurulmasını, üretim sürecinin geliştirilmesini (sanayileşme) ve bir toplumsal altyapının oluşturulmasını içeren ekonomik değişimi hedefliyordu. Hem Wilsoncuların hem de Leninistlerin vaat ettiği sonuç, arayı kapatmak, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki uçurumu ortadan kaldırmaktı.

Son nokta sistemin krizidir, 1970'ler ve 1980'ler, küresel bir ekonomik durgunluk, ABD'nin yaklaşan düşüşe direnişi ve üçüncü dünyanın kendi stratejisinden ötürü hayal kırıklığına uğrama dönemi idi. 1970'de ABD gücünün zirvesine ve sınırına ulaşmıştı. Erimekte olan altın rezervleri onu, sabit altın-dolar paritesini terk etmeye zorladı. Tam Kondratyef B safhasına girildiği sırada, Batı Avrupa ve Japonya'nın ekonomik büyümesi artık ABD'nin verimlilik düzeylerini yakalamış ve geride bırakmaya başlamıştı. Daha doğrusu düşüşün temel kaynağı bizzat küresel üretimin gelişmesiydi. Wallerstein'e göre, son dönemlerde 1967-

1973'ten beri süre giden Kondratiyef B safhasının en uç noktasındayız. Son ve muhtemelen en dramatik batışın eşiğindedir. Bu, 1873'ten 1896'ya kadar süren Kondratiyef B safhasındaki batışa benzemektedir. Etkisi kuzeyin farklı kesimlerinde çeşitlilik gösterecek fakat güneyin çoğu kesiminde muhtemelen daha da büyük olacaktır. Bununla birlikte dünya ekonomisi tepeden tırnağa sarsıldıktan sonra bu safhadan çıkılacak ve bir diğer Kondratiyef A safhasına gireceğiz. Bu yükselme süreci başlangıçta çoktan tahmin edildiği gibi yeni önde gelen endüstrilerin (mikroçipler, biogenetik gibi) üretim zincirinden beslenecektir. Bu tür üretimin üç önemli mevkii, güç odağı, Japonya, AET (bugünkü Avrupa Birliği) ve ABD olacaktır. Bunlar, bu tür ürünlerin kendi özel teknik versiyonları için dünya pazarının kontrolünü tekeli denebilecek bir biçimde elde edebilmek için kıyasıya bir rekabete girecekler, ancak hepsi birden bunu elde edemeyecektir (Wallerstein, 1998a: 27).

Yine bu günlerde bu üç güç odağının merkezinde, dünya pazarının üç yönlü parçalanmasından söz ediliyor. Oysa bu tür keskin bir rekabette üçlemeler ikili bir ayrışmaya yol açar, riskler yüksektir ve üç rakibin en güçsüz olanı tümenden ezilme korkusuyla diğer ikisinden birisiyle ittifak arayacaktır. Bugün üretim yeteneği ve ulusal mali istikrar açısından bu üçlünün en zayıfı ABD'dir ve kuşkusuz önümüzdeki on yılda da böyle olacaktır. Doğal ittifak Japonya ile (Wallerstein, 1998a:28). Wallerstein bu teziyle, dünya pazarını belirleme konusunda var olan düzenin yeni üretim alanları ve üretim biçimleri nedeniyle değişikliğe uğrayacağını, bu durumda eşitliklerin bozulacağını ancak yine aynı aktörler arasında kurulan yeni birleşmelerle dünya sisteminin devam edeceğini belirtmektedir.

Her ne kadar yeni ittifaklar kurulsa da, Wallerstein, 1990'dan 2025-2050'ye kadar olan dönemde çok büyük ihtimalle barış, istikrar ve meşruiyet kıtlığı çekileceğini ileri sürmektedir. Bunun nedeni kısmen dünya sisteminin hegemonik gücü olan ABD'nin zayıflamasıdır. Ancak asıl neden modern dünya sisteminin temeli olan kapitalist ekonomideki krizdir (Wallerstein, 1998a: 33; 1998b: 176-184).

Sonuç olarak, tanım itibarıyla dünya sisteminde hegemonya, toplumsal istikrar dağılımının kalıcı bir eklemlenmesini empoze etme konusunda jeopolitik konuma sahip bir gücün varlığı demektir. Bu öncelikle askeri mücadelenin yokluğu anlamına gelen bir barış dönemine işaret eder. Hegemonik gücün ciddi bir meydan okumayla karşılaşmaksızın iradesini ve düzenini diğer büyük güçlere empoze edebildiği bu tür gerçek hegemonya dönemleri modern dünya sistemi tarihi içinde nispeten kısa dönemlerdir (Wallerstein, 1998a: 33).

Bu dönemler içinde dünya sistemine alternatif oluşumlar, politik sistem karşıtı hareketler ortaya çıkabilir. Sistem karşıtı hareketlerin en belirginini Markist çözümlenmede proleterya hareketi gibi görür. Proleter anti-kapitalist hareketler ve milliyetçi anti-emperyalist hareketler bazen ulusal kurtuluş hareketleri şeklinde

ortaya çıkan sistem karşıtı hareketlerdir. Özellikle 19. yüzyılda, işverenlerin ücretliler üzerindeki (burjuvanın proleterya üzerindeki) baskısına karşı koymak için ortaya çıkan hareketler toplumsal hareketler ve bir etnik-ulusal grubun diğeri üzerindeki baskısını ortadan kaldırmak için ortaya çıkan hareketler, ulusal hareketler olarak değerlendirilmiştir. Bunların arasındaki fark, baskının kaynağının farklı değerlendirilmesidir. Aralarındaki benzerlik ise toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek için kurdukları resmi örgütlerdir. Resmi örgüt, bu tür hareketler için devlet aygıtlarını ifade eder. Toplumsal hareketler merkez ülkeleri denilen kuzey ülkelerinde; ulusal hareketler üçüncü dünya gibi çevre ülkelerinde devlet aygıtını ele geçirme uğraşındadır. Bu hareketlerin başka bir özelliği, hiç birinin beklendiği kadar başarılı olamamasıdır. Sisteme karşı başkaldırıları, süreksiz, dağınık, kopuktur ve kısmen etkili olmuştur (Wallerstein, 1995: 34-38), çünkü “sistem karşıtı hareketler, dünya sistemi jeokültürünün doğal ürünleri olmuştur, sistemin ürünleridir, öyle olmak zorundadır” (Wallerstein, 2000: 39). Wallerstein'in bu düşüncesine göre, kapitalist dünya sisteminin yarattığı düzene, dünya sistemine karşı alternatif yapılar oluşturmak amacıyla ortaya çıkan sistem karşıtı hareketler beklenen sonucu vermemekte ayrıca bir çok sistem karşıtı hareketin kapitalist dünya ekonomisine eklenmediği, sistemin içine dahil olduğu görülebilmektedir.

JEOPOLİTİK, JEOKÜLTÜR VE KALKINMA

Wallerstein'e göre jeopolitik, bütün dünya coğrafyasını içine alan ve bir dünya sisteminin işlevsel parçaları olarak çalışan hegemonik ülkelerin dünyasını ifade eder. Tarih boyunca, belirli dönemlerde jeopolitiği belirlemiş hegemonik ülkeler olmuştur, “kapitalist dünya ekonomisinin temel yapılarından biri dünya sistemi içinde hegemonyaların çevrimsel yükseliş ve çöküşleridir” (Wallerstein, 1998b: 17). Hegemonyaların sonucusu ABD hegemonyasıdır ve İngiltere'nin iktisadi üstünlüğünün sona ermesiyle, yani hegemonyasının sona erdiği dönemle başlar. Bu dönemin jeopolitiği, ABD, Rusya ve Almanya'nın güçler dengesi içinde sürdürdüğü şiddetli ve belirsiz ittifak değiştirmelerinin yaşanması şeklindeydi. Bu güçler arasındaki rekabet ve ittifaklar uzun yıllar, Afrika, Güneydoğu Asya, Pasifik, Osmanlı, Çin, Meksika, Güney Amerika, Karayipler gibi dünya ekonomisinin çevre (periferi) ve yarıçevre bölgelerinde yani Avrupa dışı dünyada ve ülkelerde sürdü (Wallerstein, 1998b: 18). Çevre ülkeler, hegemonik merkez ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine dayalı dünya sisteminin devamını sağlamak için gereklidi aynı zamanda merkez ülkelerinin varlığının devamını sağlayan kaynaklardı.

Wallerstein, son dönem jeopolitiğin belirlenmesinde Fransız Devriminin etkisine işaret eder, “Fransız devriminin kapitalist dünya ekonomisine başlıca etkisi, sermayenin sonsuz birikimiyle en fazla uyumlu bir değer sisteminin kültürel bakımdan olgunlaşması oldu, bu olay siyasi bilinci dönüştürdü” (Wallerstein, 1998b: 24). Bu kültürel gelişme ve zihinsel dönüşüm kapitalist zihniyet dönüşümüydü ve aynı zamanda jeokültürün arka planını oluşturmaktaydı.

Kapitalist dünya ekonomik düzeninin kültürel boyutu burada gizliydi. Fransız devrimi ve sonrasında ortaya çıkan siyasi akımlar aynı zamanda kapitalist kültürü sağlamlaştırdı. Muhafazakarlık da, liberalizm ve sosyalizm de Fransız devriminin sosyo-kültürel değerleriyle zenginleştirilmiş olan aşırı üretmeyi ve kalkınmayı amaçlıyordu.

19. yüzyılda üç büyük siyasi ideoloji muhafazakarlık, liberalizm ve sosyalizm ortaya çıktı. O zamandan beri bu üçü birbiriyle mücadele içinde oldu. Bu ideolojik mücadeleler konusundaki iki genelleme fiilen herkes tarafından kabul edilir. Genellemelerden biri, bu ideolojilerin her birinin Fransız Devrimi ertesinde yeni ortaya çıkmış bir durumun üstesinden gelebilmek için belli siyasi stratejilerin gerekli olduğu düşüncesini doğuran yeni ortak bakış açılarının gelişmesi olgusuna biraz cevap olduğudur. İkincisi, bu üç ideolojinin hiç birinin hiç bir zaman kesin bir versiyon halinde kabuk bağlamadığıdır. Tam tersine her biri ne kadar ideolog varsa o kadar çeşitli biçimler alıyor gibi görünmektedir (Wallerstein, 1998a: 76). Bu siyasi ideolojiler birbirinin zıttı gibidir. Ancak uygulama ile ortaya çıkan durumlar, amaçları veya arzuladıkları sonuçlar bakımından birbirinin aynısıdır. Bu aynılık uyguladıkları liberal ekonomi politikalarına dayanır. Bu sebeple Wallerstein, bu siyasi ideolojileri jeopolitik ve jeokültür açısından değerlendirirken kalkınma konusuna dikkat çeker.

Dünya ekonomik tarihine bakıldığında en azından 16. yüzyıldan beri Avrupalı düşünürler ülke zenginliğinin nasıl artırılacağını tartışmakta ve hükümetler bu zenginliği korumak ve geliştirmek için uğraşmakta ya da kendilerinden bu konuda adımlar atmaları istenmektedir. Bundan açıkça anlaşılıyor ki, her devletin yüksek bir ulusal gelir seviyesine ulaşabileceği ve sonunda da muhtemelen ulaşacağı, kapitalist dünya ekonomisinin temel bir ideolojik temasıydı; bilinçli, akılcı faaliyetin bunu gerçekleştirebileceğine inanmaktaydı. Bu inanç, aydınlanmanın önemli, kaçınılmaz ilerleme temasına ve cisimleştirdiği insanlık tarihine ilişkin teleolojik bakışa çok uygundu. Bu sebeplerle Wallerstein için Wilsonculuk ve Leninizmin ekonomi-politiğine bir kere daha değinmekte fayda vardır. 1917 yılı genellikle modern dünya sisteminin tarihinde ideolojik bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Fakat bu tam olarak hep savunulduğu şekilde değildir. Çünkü 20. yüzyılda büyük bir ideolojik zıtlık, yani Wilsonculuk-Leninizm zıtlığı 1917'de doğdu. Ancak genel görüşün aksine bu zıtlık devam etmek bir yana, 1989'da öldü. Bundan başka dünya sisteminin çevresinin (periferinin) siyasi entegrasyonu her iki ideolojinin yöneldiği kilit meseledir ve son olarak, bu türden bir entegrasyonun (çevre-merkez birleşmesi) mekanizması, hem Wilsonculuk için

hem de Leninizm için, ulusal kalkınmadır ve iki ideoloji arasındaki temel anlaşmazlık sadece söz konusu ulusal kalkınmaya giden yola ilişkindir (Wallerstein, 1998a: 109; 1998b: 192). Dünya kapitalist ekonomisi içinde gelişme düşüncesi 16. yüzyıldan beri var olagelmıştır (Wallerstein, 2001: 19). Ulusal kalkınma ise 1950'lerden beri sosyal bilimler ve kamu politikası alanlarında geniş geçerlilik kazanmış bir terimdir. Kültür de 1970'lerde çok büyük başarı ve yeni bir vurguyla bu alanlara yeniden sokulmuş yeni bir terimdir. Kültür kavramı, 1945-1970 döneminde kalkınmaya engel bir kavram olarak düşünülmektedir. 1970'lerden itibaren ise ulusal kalkınma için ne teknik yardım ne de reform işe yarıyor gibi görünmemiştir. Çoğu ülkelerdeki ekonomik durum gözle görülür şekilde kötüleşmiştir. Bir çok ülke çok yüksek dış borç sermaye kaçışı ve negatif yatırım çemberine girerken yardımın tarafsız olduğu fikri acı sonuçlar vermiştir. Bunun sonucu olarak 1945-1970 yılları arasında mümkün olduğunca çabuk ortadan kaldırılması gereken bir engel olduğu ileri sürülen kültür, artık yozlaşmaya, parçalanmaya ve her şeyin giderek metalaşmasının sonucu olan ekonomik ve siyasi durumun kötüleşmesine doğru bir direnç kılığında yeniden ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, kalkınma çabası içinde olan gelişmiş kapitalist ülkeler dışındaki az gelişmiş ülkeler için jeokültürel bir kalkınma ideolojisi meydana getirdi. Kalkınma jeokültürü, tüm devletlerin bir modernleşme ya da kalkınma programı izlemesi yolundaki kültürel baskının tarihsel inşası, bizi bugün kendimizi içinde bulduğumuz çıkmaza götürdü. 1945-1970 döneminde öğütlendiği biçimiyle kalkınmanın büyüünden kurtulduk, çünkü bizi hiç bir yere götürmeyeceğinin farkına vardık (Wallerstein, 1998a: 156-162). Gelişmemiş ülkelerde kalkınma konusunda kültürün kullanılması başlangıçta, kapitalist birikim kültürünün yerleştirilmeye çalışılması şeklinde olmuştur. Daha sonraları bu birikim kültürünün geleneksel yapılarda daha önce görülmeyen eşitsizliklere yol açması nedeniyle anti-empyralist bir kalkınma kültürüne dönüşmüştür. Wallerstein böylece kapitalist ekonomiye dayalı dünya sisteminin kültür ayağını da dikkate alır. Kültürün bu sistemdeki yerine işaret eder ve kültürün hem bağlayıcı hem ayırıştırıcı rolünü gösterir.

Bunun yanında mevcut dünya düzeninin jeokültürünün en ciddi tepki çeken itici noktası ve yumuşak karnı, Batının maddi medeniyet ideolojisi ve Avrupa merkezliğidir. Bu ideolojilerle Batılılar kendi değerlerini evrensel değerler olarak tanımlamak suretiyle özel değerlerini dünyanın geri kalanına empoze etmişlerdir. Bu durum özellikle çevre ülkelerde tepkiyle karşılanmıştır. Anti-empyralist hareketlerin zihinsel arka planı budur.

JEOKÜLTÜR AÇISINDAN TEK DÜNYA KÜLTÜRÜ VE KÜRESELLEŞME

Wallerstein kültürü, kültürün tek tipleşmesini ekonomik ve siyasal temelli dünya sisteminden ayırmaz. Kültür ve küreselleşme ilgili analizini kapitalist eğilimlerin yönettiği dünya sistemine dayandırır. Modern dünya sisteminin jeopolitiği ve jeokültürü, iş ve yaşam biçimlerini tek tipleştirmek, böylece bir küresel sistem kurmaktır.

Küreselleşme tartışmaları içinde kültür, ekonomik organizasyonlar kadar önemli yer tutar. Kültürün toplumları farklılaştırması, ulusal çatışmalara sebebiyet vermesi dışında, dünya sistemi çerçevesinde benzeştiği noktada görüşler ileri sürülmektedir. Bu benzeşmeyle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerden ilki, tek dünyaya giden doğrusal yönelim tezidir. Başlangıçta dünyanın oldukça çok sayıda ayrı ve ayırt edici özellikleri olan gruplardan oluştuğu savunulmaktadır. Zamanla etkinlik alanı yavaş yavaş genişlemiş gruplar, azar azar birleşmiş, bilim ve teknolojinin de yardımıyla tek bir dünyaya, tek bir ekonomik dünyaya, tek bir kültürel dünyaya doğru yol almaya başlamıştır. Wallerstein'e göre kültür konusunda henüz bu noktaya ulaşmış değiliz. Ancak gelecekte tek kültüre geçiş berrak bir şekilde önümüzde görülmektedir. İkinci açıklamada tüm gruplar arasındaki tarihsel farklılığın daima yüzeysel olduğu savunulmaktadır. Bu hiç kuşkusuz başlangıçından beri modern toplum biliminde çok popüler olan, insanın aşamalı gelişim kuramıdır. Bu kuramlaştırma biçiminde tüm toplumlar benzer aşamalardan geçtikleri için tek dünyaya varan dünyevi yönelim kuramındakine benzer bir sonuca varır. Tek bir insan toplumuna ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak tek bir dünya kültürüne ulaşılır. Wallerstein bu açıklamalara dikkat çektikten sonra bir dünya kültürü olabilir mi sorusunu sormaktadır. Ona göre, bizzat bu fikrin kendisine karşı yoğun bir direncin olduğu açıkça görülebilir. Bu direnç bir yandan dünyanın her yerinde sürekli olarak yüzeye çıkmaya çalışan çoklu siyasal şovenizmler şeklini alır. Öte yandan da sürekli olarak kabarmaya hazır görünen ve yüksek sesli, şiddetli protestoları daima tek tipleşmeye karşı bir mücadele olarak gören çoklu karşı kültürler biçimini alır. Wallerstein, her iki klasik açıklamanın da, tek dünyaya yol alan dünyevi yönelimin veya insanın aşamalı gelişim kuramlarının, öyle çok yararlı modeller olamadığını düşünür. Onun bir dünya kültürü konusundaki başlangıçtaki kuşkuculuğunun temel nedeni, bir kültürü tanımlamanın özende siyasal sınırları tanımlama sorunları olduğu duygusundan kaynaklanmaktadır. Kültürel sınırlar zorunlu olarak keyfi olacaktır. Çünkü sınırları bu noktadan değil de şu noktadan çizme kararı nadiren sağlam bir mantığa dayanır. Mesela tüm Araplar arapça konuşmaz; tüm İngilizler bireyci değildir; bazı Yahudilerle bazı Müslümanlar da ateisttir. Bir kültür nasıl tanımlanırsa tanımlansın, açık olan şey kültürel grupların tüm üyelerinin o gruba ait olduğu varsayılan tüm değerleri benimsemediği ya da gruba özgü pratikleri paylaşmadığıdır. Öyleyse bu tür bir grup hangi anlamda bir kültürü paylaşmaktadır? ya da kültürel sınırlar niçin çizildikleri yerden çizilirler (Wallerstein, 1998b: 248-249). Bu anlamda dünya

tarihi, kültürel türdeşleşmeye doğru bir gidişin tam aksi yönde gelişmiştir. Daha çok kültürel farklılaşmaya ya da kültürel derinleşmeye veya kültürel karmaşıklığa doğru bir yönelim hep vardır. Ancak bu merkez kaç sürecinin bir Babil kulesine, salt bir kültürel anarşiye hiç de yol açmadığı bilinir. Bu merkez kaç eğilimleri sınırlayan ve düzenleyen çekim güçleri varmış gibi görünmektedir. Bu çekim güçleri Wallerstein'e göre, ulus devletler olmaktadır. Başka bir ifadeyle modern dünya sistemimizde tek ve en güçlü kültürel çekim gücü ulus-devlet olmuştur. Ortaya çıkmaya başlayan ulus-devletler kapitalist dünya ekonomisinin gelişim süreci içinde çok özel bir devlet türüdür. Zira kendilerini, birlikte devletler arası bir sistem oluşturdukları öteki devletlerin işlevleri ile tanımlarlar. Ulus-devlet sadece ulusal kararlarla değil genelde anlaşmalarla resmileştirilen bir süreçte diğer devletlerin tanınmasıyla da kesinleşen sınırlara sahiptirler. Devletler arası sistemin yaratılmasında bazı ilave de facto kurallar vardır. Belirli bir devletin parçası olmayan hiç bir bölge, hiç bir sahipsiz toprak olmamalıdır. Dahası sonuçta ortaya çıkan tüm devletler hukuki açıdan eşit konumda olmalıdırlar. Yani her biri egemen olmalıdır (Wallerstein, 1998c: 123-128). Ulus devletler kendi egemenliklerine güvenerek ve kendi kararlarını alarak dünya sistemine katılmalı bu sistemin işlevsel bir parçası olmalıdır. Görünüşte dünya sistemi ulus devletlere bu imkanı sağlar. Fakat hiç birinin kendi başına müstakil yaşaması, ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan mümkün değildir.

Wallerstein modern dünya sisteminde kültürlerin temeli olan ulus devletleri tanımlarken Marks ve Engels'in Komünist Manifesto'daki yaklaşımına işaret eder. İşçilerin vatanının olmadığı görüşü, kültürel kimliklerin belirlenmesinde ulusal kültürün yerine modern dünya sisteminin etkisi olduğu düşüncesini destekler (Wallerstein, 1998b: 187). Wallerstein'e göre, hem ulusculuk hem de uluslararasılık kapitalizmin tarihsel süreciyle ortaya çıktı. Bu akımlar, hem dünya sistemini destekledi hem de sistem karşıtı hareketlere dayanak oldu. Bu nedenle bu ideolojik akımların kimlik duygusu, kökenini özgün tarihsel kültürden almadı. Kimliklerini modern dünya sisteminin kültürüne göre konumlandırıdılar. Çünkü bu kimliklere sahip halklar modern dünyanın yaratılmış halklarıydı (Wallerstein, 1998b: 189-190). Eski kültürler bir kenara atılmasada ulusal kimlikler ve ulusal kültürler, kapitalist, liberal üretim ve toplum anlayışın, kısaca modern dünya sisteminin eseri idi.

Kültürün de dahil olduğu bir dünya sisteminde tüm ulusları veya bölgeleri bu sosyo-kültürel sisteme dahil etmek, her parçasını aynı biçimsel özellikleri paylaşır hale getirmek ve kolay değişebilen sınırların oturmasını sağlamak bir kaç

yüz yılı aldı. Avrupa devlet sisteminin pekiştirildiği yıl olan 1648¹ ile karşılaştırıldığında dünya sisteminin 1945 sonrası evresi bir hukuki berraklık ve istikrar modelidir. Gelişme sürecinde bu sistem yalnızca devlet birimlerini yapılandırmakla kalmamış, aynı zamanda her bireyin ulus devletle olan ilişkisini tanımlamıştır. Sistemin gelişmesinde başka bir gerçeklik ekonomik gerçekliktir. Modern dünya sistemimiz kapitalist bir dünya ekonomisidir. Kesintisiz sermaye birikimine öncelik vererek iş görmektedir ve bu sermaye birikimi coğrafik açıdan çok geniş bir iş bölümü yaratıldığı için en verimli şekilde kullanılmaktadır. Günümüzde dünya çapında bir iş bölümü söz konusudur. Bir iş bölümü akışları, meta akışlarını, sermaye akışlarını, emek akışlarını gerektirir. Bu, devlet sınırlarının geçirgen olduğu anlamına gelmektedir ve zaten öyledir. Tam da birbirinden farklı ulusal kültürlerin yaratıldığı bir anda bu akışlar ulusal farklılıkları ortadan kaldırmaktadır. Bu akışlar bazı bölgelerde kültürel farklılıkları basit yayılma yoluyla da ortadan kaldırmaktadır. Kültürün en az olası görünen alanlarında, günlük yaşamda, yemek alışkanlıklarında, giyim tarzları, yerleşim mekanları ve sanatlarda, bile çarpıcı biçimde sürekli uluslararasılaşmadan söz ettiğimizde bunu kastediyoruz (Wallerstein, 1998c: 128-129). Böylece, kapitalist dünya ekonomisinin kurduğu dünya sistemi, ekonomik ve siyasal unsurların olduğu gibi kültürel unsurların da bu dünya sistemine eklenmesini sağlar. Kültürün bütün unsurlarını da içine alan bir evrensel dünya algısını yaratır. Küreselleşme denilen olgu aslında ekonomik, politik, kültürel unsurların bütünleşmesinden oluşan bu dünya sisteminin küreselleşmesidir. Böylece, kendine has kültüre sahip olan grupları yani küçük grupları, etnik grupları, ulusal grupları aşan evrensel bir sosyo-kültür yapı meydana gelir.

Wallerstein, farklı veya kendine has kültürlerin varlığını vurgulamaktadır. Kültürlerin ulusal sınırlar içinde farklılıklarını koruyarak sürdürüldüğünü düşünür. Dolayısıyla kendiliğinden ortaya çıkmış tek tip bir kültürden söz etmemektedir. Küresel ekonomi içindeki akışlar, işbirlikleri ve sistemin kendisi kültürlerin birbirine benzemesine ve zamanla tek tipleşmesine sebep olacaktır.

¹ 1648'de, Avrupa'daki mezhep savaşlarını sona erdiren, Almanya, İspanya, Fransa, İsveç, Hollanda gibi ülkelerin katıldığı Westfalya Barış Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, modern ulus devlet sisteminin kökeni sayılır. Konu hakkında bakınız; (Steger, 2013: 85-88).

SONUÇ

Immanuel Wallerstein'in dünya sistemi kuramı, kapitalist ekonominin küresel hakimiyetine dayanır. Ancak sadece ekonomi değil siyaset ve kültür de sistemin parçalarıdır. Modern dünya sistemi kuramında siyaset ve kültür, sistemin jeopolitiği ve jeokültürünü belirler. Kapitalist ekonomide meydana gelen krizler sistemin revize edilmesini gerektirir. Dünya sistemini ortadan kaldırmaya da değiştirmesi beklenen, sistem karşıtı hareketler ve bu hareketlerin ortaya çıkardığı alternatif siyaset veya kültür değil, belirli dönemlerde yaşanan kapitalist ekonominin krizleridir. Üretim biçimlerindeki konratif döndülerdir. Wallerstein, modern dünya sisteminin ekonomik bakımdan bir kriz döneminde olduğunu ve bu kriz döneminin ciddi etkilerinin olduğunu düşünmektedir. Bu durumun farkında olan dünya sisteminin öncü ülkeleri, 2000-2050 yılları arasında sanayi sektörlerini ayakta tutabilmek için mikro işlemciler, genetik mühendisliği ve yeni enerji kaynaklarını geliştireceklerdir. Fakat bu girişim sanayi ve teknoloji üretimindeki gibi yüksek kâr getirmeyecektir, bu yüzden ürünlerin birim başına kârı yerine dünya ölçeğinde getireceği toplam kâr üzerinden kazanç sağlayacaktır. Aynı zamanda kârın paylaşımı eşit olmayacaktır, bu da yeni siyasal düzenlemeler demektir. Eski teknoloji yani çelik, otomobil, kimyevi maddeler ve elektronik sektörlerin büyük bölümü dünya sisteminin diğer üyeleri olan yarıçevre ülkelere yerleştirilecektir (Wallerstein, 1998b: 176-177).

Wallerstein, makro sosyoloji, tarihsel sosyoloji ve toplumsal değişim konularında sosyal bilimler alanında çok önemli etkilere sahiptir (Ragin-Chirot, 1999: 308). Ortaya koymaya çalıştığı modern dünya sistemi tarihselciliği ve ideolojik içeriği nedeniyle eleştirilse de Wallerstein, toplumsal olayların açıklanmasında büyük yapılarla yaptığı vurgu ve bunları mikro ölçekli olaylarla destekleyebilmesi nedeniyle sosyal bilimler alanında makro sosyolojik yöneme olan ilgiyi artırmıştır.

KAYNAKÇA

- ARRIGHI G., - HOPKINS K.T.- WALLERSTEIN I., (1995), *Sistem Karşıtı Hareketler*, (çev. C. KANAT, B. SOMAY, S. SÖKMEN), İstanbul: Metis Yayınları.
- RAGIN Charles - CHIROT Daniel, (1999), “Immanuel Wallerstein’ın Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji-Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, (edit. Theda Skocpol), (çev. Ahmet FETHİ), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 276-311.
- STEGER, Manfred B., (2013), *Küreselleşme*, (çev. Abdullah ERSOY), Ankara: Dost Kitabevi.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (1996), *Tarihsel Kapitalizm*, (çev. Necmiye ALPAY), İstanbul: Metis Yayınları.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (1998 a), *Liberalizmden Sonra*, (çev. Erol ÖZ), İstanbul: Metis Yayınları
- WALLERSTEIN, Immanuel, (1998 b), *Jeopolitik ve Jeokültür*, (çev. Mustafa ÖZEL), İstanbul: İz Yayınları.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (1998 c), “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?” *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, (Der. Anthony D. KING), (çev. Gülcan SEÇKİN- Ümit Hüsrev YOLSAL), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (2000), *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, (çev. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (2001), *Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri*, (çev. Taylan DOĞAN), İstanbul: Avesta Yayınları.